



basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS/ NATIONAL SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

2023

XILETELO XA MAKOREKETELO

TIMARAKA: 70

Xiletelo xa makoreketelo lexi xi na tipheji ta 7.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1****Makoreketelo ya Xikambelantwisiso**

- Tanihleswi ntshikelelo wu nga eka matwisiselo, swihoxo swa mapeletelo na ririmi a swi fanelangi swi xupuriwa, handle ka loko swihoxo swa kona swi cinca nhlamuselo/matwisiselo. (Hambiswiritano, swihoxo swa ha fanele swi kombisiwa.)
- Loko mukamberiwa a tirhisa marito mambe eka ririmi leri a kamberiwaka hi rona, u nga ma tekeli enhlokweni marito wolawo, naswona loko nhlamulo yi twala, u nga n'wi xupuli. Loko ku tirhisiwile rito rimbe eka xitshuriwa kutani ri laveka eka nhlamulo, ri amukele.
- Ku hava maraka leyi nga ta nyikiwa eka swivutiso swa mavonelo eka nhlamulo ya INA/E-E kumbe NDZA PFUMELA/A NDZI PFUMELI. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa maraka.
- A ku na timaraka leti nga ta nyikiwa eka nhlamulo ya HI SWONA/A HI SWONA kumbe MHAKA YA NTIYISO/VONELO. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa timaraka.
- Laha ku lavekaka tinhlamulo ta rito rin'we kutani mukamberiwa a nyika xivulwa hinkwaxo, koreketa himfanelo loko rito leri lavekaka ri khwatihatiwile/tikisiwile.
- Loko ku laveka timhaka/minkutlunya yimbirhi/yinharhu kutani mukamberiwa a nyikile yo tala, koreketa yo sungula yimbirhi/yinharhu ntsena.
- Amukela marin'wana yo hambanahambana.
- Eka swivutiso swa nhlawulonyingi, amukela HISWIMBIRHI, nhlamulo leyi tsariweke hi ku hetiseka NA/KUMBE letere leri xaxameleke na nhlamulo leyi nga yona.

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 A a tirha ku hisa tinsimbhi./A a tirha ku kera vanhu misisi.√ (1)
- 1.2 hubuta./A.√ (1)
- 1.3 Hileswi a a fuwile swinene./Hileswi a a ri na tshengwe./Hileswi vasati va yena a va tlula khume./Hileswi a a ri na muti lowukulu./Hileswi vana va yena a va ri kwalomu ka makumenharhu.√√ (Nhlamulo YIN'WE ntsena.) (2)
- 1.4 Nhlokomhaka yi ri 'Hangalakani a famba na xikhigelo xa yena', leswi yelanaka na hungunkulu ra xitshuriwa leri vulavulaka hi Hangalakani loyi a nga lahliwa na xikhigelo xa yena.√√ (2)
- 1.5 1.5.1 Mhaka leyi yi va chavisile.√√ (2)
- 1.5.2 Se a swi tikomba leswaku masiku ya yena yo hanya a ya herile./Se a swi tikomba leswaku u le kusuhi na ku lova/fa/hundza emisaveni.√√ (2)

- 1.6 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku loko munhu a lava rifuwo u fanele a tirha hi ku tikarhata.√√
(Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.) (2)
- 1.7 Swi ndzi tisela miehleketo ya leswaku Hangalakani a a nga ri na mahlayiselo lamanene ya nhundzu ya nkoka./Swi ndzi tisela miehleketo ya leswaku a a nga tshembi munhu eka swilo swa yena.√√
(Amukela na tin'wana tinhlamuselo leti twisisekaka.) (2)
- 1.8 Ku endlela leswaku lava salaka va kota ku avelana ndzhaka/rifa hi ku olova.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 1.9 Ndzi nga vula leswaku a va endli kahle hikuva loko va nga swi tirhelangi swi nga endleka leswaku va tirhisa ndzhaka/rifa hi vusopfa kutani va sala va xaniseka hi ku va va nga dyondzangi.√√ (2)
- 1.10 Ndzi nga va tsundzuxa leswaku va tsala papila ra ndzhaka leswaku lava salaka va nga sali va holova kumbe ku dlayana.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA B

- 1.11 Xitshuriwa xa B xi kombisa wanuna loyi a etleleke no khoma xikhigelo lexi a xi khigeleke hi voko.√√ (2)
- 1.12 Ri kombisa leswaku u wisile./Ri kombisa leswaku wa vabya.√√ (2)
- 1.13 Swa ndzi tsakisa√ hikuva ku wisa i swa nkoka/swa laveka.√

KUMBE

A swi ndzi tsakisi√ hikuva u twa ku vava swinene.√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.14 Xitshuriwa xa A xi vulavula hi munhu waxinuna loyi a khigeleke xikhigelo, leswi yelanaka na hungu ra xitshuriwa xa B laha ku nga na munhu waxinuna loyi a khigeleke xikhigelo./Eka switshuriwa hiswimbirhi ku humelerisiwa timhaka ta xikhigelo.√√ (2)
- 1.15 Vito ra munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena eka xitshuriwa xa A ri boxiwile kasi ra loyi ku vulavuriwaka hi yena eka xitshuriwa xa B a ri boxiwangi./Xikhigelo lexi ku vulavuriwaka hi xona eka xitshuriwa xa A xi fambile na papila ra rifa/ndzhaka leri a ri ta endla leswaku vanhu va nga lwi kasi xikhigelo lexi nga eka xitshuriwa xa B munhu u lo tiwisela eka xona.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2****XITSHURIWA XA C**

Vadyondzi va nga papalata ku xanisiwa hi ku honisa leswi va endliwaka swona.√ Va fanele ku titsheмба, va byela vaxanisi ku tshika ku va xanisa.√ Ku heta muxanisi matimba, loko mudyondzi a hlangana na yena u fanele ku endla mafenya.√ U fanele ku papalata tindhawu laha vaxanisi va kumekaka kona.√ Va fanele ku tirhisa tindlela to hambanahambana ku ya na ku vuya exikolweni.√ Ku famba na vanghana swi pfuna ku sirhelelana.√ Vatswari va fanele va tsundzuxa vana va vona hi tindlela to tisirhelela.√ Vadyondzi va fanele ku byela vadyondzisi na vatswari hi ku xanisiwa ka vona.√

[Ntsengo wa marito = 89]

- Nkoka wa mahungu (N) = √√√√√√√ (7)
- Matirhiselo ya ririmi (R) = √√√ (3)

[Avela timaraka eka timhakankulu ta nkombo ntsena.]

MAHLAMULELO YA XIVUMBEKO XO XAXAMETA TIMHAKANKULU
--

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:

	MINTSHAHO		MINKUTLUNYA
1.	'Vadyondzi va fanele ku papalata ku xanisiwa hi ku endla onge a va swi voni leswaku leswi va endliwaka swona a swi kahle.'	1.	Vadyondzi va nga papalata ku xanisiwa hi ku honisa leswi va endliwaka swona.√
2.	'Vadyondzi va nga kombisa ku titsheмба hi ku byela vaxanisi ku tshika ku va xanisa.'	2.	Va fanele ku titsheмба, va byela vaxanisi ku tshika ku va xanisa.√
3.	'Loko mudyondzi a vona leswaku u hlanganile na muxanisi wo karhi, swi kahle ku swi endla mhaka ya mafenya ku endlela ku n'wi heta matimba.'	3.	Ku heta muxanisi matimba loko mudyondzi a hlangana na yena u fanele ku endla mafenya.√
4.	'Swi kahle ku va munhu a papalata tindhawu leti vaxanisi va tshamaka kumbe ku hungasa eka tona.'	4.	U fanele ku papalata tindhawu laha vaxanisi va kumekaka kona.√
5.	'Vaxanisiwa va fanele ku tirhisa tindlela to hambanahambana loko va ya exikolweni na loko va tlhelela emakaya.'	5.	Va fanele ku tirhisa tindlela to hambanahambana ku ya na ku vuya exikolweni.√
6.	'Vadyondzi va fanele va swi tiva leswaku i swa nkoka ku famba na vanghana minkarhi hinkwayo leswaku va kota ku sirhelelana.'	6.	Ku famba na vanghana swi pfuna ku sirhelelana.√

7	'Vatswari va fanele ku bula na vana va vona hi tindlela to tisirhelela leswaku va nga xanisiwi hi van'wana.'		Vatswari va fanele va tsundzuxa vana va vona hi tindlela to tisirhelela.
8	'Ndlela ya kahle yo papalata ku xanisiwa i ku va vadyondzi va byela vadyondzisi na vatswari hi ta ku xanisiwa loku va hlanganaka na kona exikolweni leswaku va ta kota ku hlayiseka.'		Vadyondzi va fanele ku byela vadyondzisi na vatswari hi ku xanisiwa ka vona. ✓

[Ntsengo wa marito = 89]

Makoreketelo ya nkomiso:

Makoreketelo ma fanele ma katsa timhaka ta nkoka na ku papalata timhaka leti nga pfuniki nchumu.

Nkomiso wa xivumbeko xa minkutlunya wu fanele ku koreketiwa hi mukhuva lowu landzelaka:

• **Maavelo ya timaraka:**

- Timaraka ta 7 i ta minkutlunya ya 7 **N = (7)** (Maraka yin'we hi nkutlunya.)
- Timaraka ti3 i ta ririmi: **R = (3)**
- Ntsengo wa timaraka: **10**

• **Maavelo ya timaraka ta ririmi loko mukamberiwa a nga tshahangi:**

- Minkutlunya ya 1–3 leyi nga yona: nyika maraka yin'we ya ririmi.
- Minkutlunya ya 4–5 leyi nga yona: nyika timaraka timbirhi ta ririmi.
- Minkutlunya ya 6–7 leyi nga yona: nyika timaraka tinharhu ta ririmi.

• **Maavelo ya timaraka ta ririmi loko mukamberiwa a tshahile kunene:**

- Mintshaho ya 7: u nga nyiki maraka ya ririmi.
- Mintshaho ya 4–6: nyika mpimohenhla wa maraka yin'we ya ririmi.
- Mintshaho ya 2–3 ehenhla ka 7: nyika mpimohenhla wa timaraka timbirhi ta ririmi.

LEMUKA

- ✓ Loko mukamberiwa a kumile minkutlunya ya 7 ku langutisiwa leyi tshahiweke na leyi a yi tsaleke hi marito ya yena.
- ✓ Loko a tshahile minkutlunya ya 2-3 ehenhla ka 7, u nyikiwa mpimohenhla wa timaraka timbirhi ta ririmi.
- ✓ Loko a lo tshaha minkutlunya ya 2-3 ntsena a nga nyikiwi maraka ya ririmi.

LEMUKA:

- **Ntsengo wa marito:**

- Vakamberi va languteriwa ku kambisisa ntsengo wa marito lama tirhisiweke.
- Ku nga susiwi timaraka loko mukamberiwa a nga kombisangi ntsengo wa marito lama tirhisiweke, kumbe ya kombisiwile hindlela yo hoxeka. Loko ntsengo wa marito wu hundzisiwile, hlaya kufika emakumu ka xivulwa lexi hetisaka ntsengo wa le henhla lowu vekiweke wa marito kutani u tshika lama nga ta landzela eka nkomiso.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10**XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI****XIVUTISO XA 3: XINAVETISO****XITSHURIWA XA D**

- 3.1 vaxavi./D.√ (1)
- 3.2 Xi kongomisiwile eka mani na mani loyi a nga na ntirho wo kandziyisa./Xi kongomisiwile eka swikolo leswi humesaka mbuyelo lowunene.√ (1)
- 3.3 Munavetisi u ri: 'Hi hina ntsena hi nga na michini yo olova no tirhiseka emisaveni hinkwayo', leswi nga riki ntiyiso hikuva va kona van'wana lava va nga na michini yo olova no tirhiseka ku fana na ya vona kumbe ku yi tlula./Munavetisi u vula leswaku hi vona ntsena lava nga na michini yo olova no tirhiseka emisaveni hinkwayo, leswi nga riki ntiyiso hikuva va kona van'wana lava nga na yona kumbe yo tlula ya vona./Munavetisi u ri: 'Yi xaviwa ntsena hi swikolo leswi humesaka mbuyelo lowunene', leswi nga riki ntiyiso hikuva un'wana na un'wana loyi a lavaka ku wu tirhisa a nga wu xava./Munavetisi u vula leswaku yi xaviwa ntsena hi swikolo leswi humesaka mbuyelo lowunene ku ri hi ku un'wana na un'wana loyi a lavaka ku wu tirhisa a nga wu xava.√√ (2)
- 3.4 Ma na nkucetelo wa leswaku vaamukeri va hungu va ya xava muchini lowu hi ku tiva leswaku va ta kuma na inki mahala.√√ (2)
- 3.5 I ku endlela leswaku a tisirhelela hi wona loko muxavi a onhakeriwile hi muchini endzhaku ka tin'hwetli ta tsevu./I ku endlela leswaku vaxavi va loloha ku hlaya va ta ka va nga voni ntiyiso wa kona.√√ (2)
- 3.6 I ku yisa nsinya wa riendli 'tirha' eka rhavi ra xiendleko/xikotelo./I ku vumba rhavi ra xiendleko/xikotelo.√√ (2)

[10]**XIVUTISO XA 4: KHATHUNI****XITSHURIWA XA E**

- 4.1 Exikolweni./Ehofisini ya nhloko ya xikolo./Ehofisini.√ (1)
- 4.2 vun'wini./B.√ (1)

- 4.3 Ku na swimunhuhatwa swinharhu, laha xin'we xi tikombaka xi ri mutswari loyi a nga ku buleni na nhloko ya xikolo hi ta mahakelelo ya mali ya vadyondzi.√√ (2)
- 4.4 Swi nga va swi kombisa leswaku a xi lavi ku hakela hikokwalaho ka ku va xi swi tiva leswaku eka xikolo xa mani na mani a ku hakeriwi.√√ (2)
- 4.5 A ndzi ta tsaka√ hikuva swi komba leswaku xi tiva timfanelo ta xona eka timhaka ta dyondzo.√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 4.6 Hi swona, na wena mutswari wa boheka ku hakela.√√ (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 5: PROSI**XITSHURIWA XA F**

- 5.1 Manana na **vamakwavo** a va rhendzerile mubedo exibedhlele.√ (1)
- 5.2 Ku pfuka ka mina **evurhongweni**√ lebyitsongo, a ndzi ri exikarhi ka malakani yo basa. (1)
- 5.3 **Loko** xigevenga lexi xo tshuka xi va hlaserile, maphorisa a ya tiyimiserile ku xi khoma na ku xi balesela.√√ (2)
- 5.4 Ri komba nkarhi lowu timhaka ti humeleleke ha wona.√√ (2)
- 5.5 Mavarivari a ya vulangi leswaku xigevenga lexi xi khomile xibalesa.√√ (2)
- 5.6 Xi nga tirhisiwa loko munhu a ponile ku fa/dlayiwa.√√ (2)
- [10]**

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO HINKWAWO: 70